УДК 94(477)

Серединський О.В., Державний архів Миколаївської області

Чорноморське адміралтейське поселення Богоявленськ у 1790-1861 рр.

Стаття присвячена історії Чорноморського адміралтейського поселення Богоявленськ у 1790-1861 рр. Використовуючи нові архівні документи, автор висвітлює питання про соціально-правове та економічне становище адміралтейських поселенців – основної групи населення Богоявленська. Автор дійшов висновку, що процес розкладу феодально-кріпосницького ладу привів до ліквідації у 1861 р. примусової праці селян і перетворенню їх у вільних сільських обивателів.

The article is devoted to the history of the Black Sea Admiralty settlement in Bogoyavlensk 1790-1861. Using the new archival documents, the author covers questions on social – legal and economic situation of Admiralty settlers – basic group of the population of Bogoyavlensk. The author comes to the conclusion, that the process of decomposition of feudal-serfdom system has resulted in liquidation of forced labor of the peasants in 1861 and their transformation into free agricultural philistines.

Серединський Олександр Валентинович (1955 р.н.). У 1982 р. закінчив історичний факультет МДПІ. Здобувач кафедри історії та філософії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Завідувач відділу використання та публікації документів Державного архіву Миколаївської області. Тема кандидатської дисертації: *"Чорноморські адміралтейські поселення у кінці XVIII – у XIX ст."*.

У кінці XVIII ст. до Російської імперії було приєднане північне узбережжя Чорного моря. Незважаючи на те, що південні райони України швидко заселялися, росли міста, розвивалися ремесла і торгівля, приплив робочої сили сюди був недостатнім, особливо на підприємствах Чорноморського адміралтейства. Для забезпечення потреб Морського відомства у 1790 р. йому були передані села Богоявленськ, Калинівка, Воскресенськ, Покровськ, Богданівка і Знам'янка. У 1820 р. замість Богданівки і Знам'янки адміралтейству були передані села Березнегувате і Висунськ. Це були особливі населені пункти, жителі яких поєднували працю в сільському господарстві з обслуговуванням підприємств Морського відомства [1].

У цій статті розглянемо докладніше історію села Богоявленська як найбільшого Чорноморського адміралтейського поселення за період 1790-1861 рр.

Це село, яке знаходилося в 12 верстах від Миколаєва, було заселено за "Высочайшим Указом" від 2 липня 1789 р. [2], в наступному році стало адміралтейським поселенням.

Сюди своїм ордером від 25 квітня 1790 р. князь Г.О.Потьомкін повелів поселити заштатних церковнослужителів, які раніш мешкали на території Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв і, згідно з указом цариці Катерини II від 1 червня 1789 р., були відправлені, разом з сім'ями, в розпорядження адміралтейства і Чорноморського флоту. Добровільно поселилися адміралтейські теслярі, звільнені від служби матроси, солдати-інваліди. Крім цього, у 1794 р. до Богоявленська були переселені з Білорусії майстрові-прядильники, ткачі, гутники Кричевського канатного заводу. У 1795 р. тут проживали сім'ї: вільнопоселених (15 чол. і 10 жін.), заштатних церковнослужителів (349 чол. і 329 жін.), теслярів і майстрів (10 чол. і 14 жін.), кричевських ткачів (68 чол. і 53 жін.), солдат-інвалідів (10 чол. і 6 жін.). Всього: 452 чол. і 412 жін. [3].

Заселення Богоявленська продовжувалося і на початку XIX ст. Так, у 1816 р. тут поселили "безписьменных видов людей" 27 чол. з Київської, Полтавської, Херсонської, Харківської, Чернігівської губерній [4]. Бувало, що миколаївські і очаківські міщани, не маючи коштів займатися в місті торгівлею, обзаводилися хазяйством в селі, займалися землеробством і зверталися з проханням у Чорноморську виконавчу експедицію зарахувати їх у поселенці Богоявленська [5]. За ревізією 1816 р. тут мешкало 861 чол. і 761 жін., у 1823 р. – 1006 чол. і 914 жін., а у 1835 р. – 1332 чол. і 1252 жін. У 1843 р. було 509 дворів [6].

Хоч поселенцям надавали спочатку різні пільги, щоб вони змогли обзавестися господарством, відпускали їм провізію до того часу, доки у них з'явився свій хліб, становище їх було нелегким. Жили вони в хатах з покритими землею дахами, які протікали під час дощу, від чого повітря в оселі було вологим і задушливим, а мешканці їх хворіли. Часто були неврожайні роки, що призводило до голоду. Так, доглядач Богоявленська в рапорті в канцелярію будівництва Миколаєва від 28 листопада 1794 р. писав: "...Поселенці, деякі з малими дітьми, приходили до мене зі слізним проханням про відсутність у них харчів, діти їх з голоду опухли, просять до майбутнього врожаю про надання їм... казенного провіанту..." Жителі села одержали хліб із миколаївських провіантських магазинів, але тільки у 1797 р. змогли його повернути [7].

Адміралтейські поселенці багато в чому нагадували державних селян, але, залежачи від Морського відомства, мали свою специфіку в управлінні, економічному та політичному житті.

Село Богоявленськ, як і всі інші адміралтейські поселення, було підпорядковано Чорноморському адміралтейському управлінню, а також до 1798 р. – канцелярії будівництва Миколаєва. З початку XIX ст. адміралтейські села перебували в безпосередньому віданні Чорноморської виконавчої експедиції, а з 1825 р. – управління Чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилося у Миколаєві і складалося із управителя, письмоводителя та одного канцелярського чиновника. Богоявленськ утворював окрему общину, яка мала власне управління. Сюди Морським відомством призначався доглядач з офіцерів, котрий повинен був слідкувати за порядком, виконанням поселенцями повинностей і про будь-які порушення повідомляти командуванню флоту. Він не тільки зосереджував у своїх руках адміністративну владу над мешканцями села, але в деякій мірі здійснював над ними суд і розправу.

Місцеве управління мало назву "зборная изба", яка після 1845 р. стала іменуватися "сельской расправой". Сільське управління складалося із старости, збирача податків та 8 гласних, які обиралися терміном на три роки з

кількох кандидатур на зборах общини, в присутності доглядача, спеціально уповноваженими на це виборщиками. В окремі роки в Богоявленську обирався ще помічник збирача податків. Всі обрані до сільського управління приймали присягу. Крім обраних осіб, до складу "зборной избы" входив ще сільський писар, якого призначали або наймали за угодою [8].

Головним джерелом існування адміралтейських поселенців було землеробство та тваринництво.

Мешканці Богоявленська вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, овес, гречку, картоплю, овочі. Так, у 1857 р. було всього посіяно (в четвертях*): озимини – 1462 (зібрано – 8550); ярових – 1929 (зібрано – 11227); картоплі – 500 (зібрано – 1100). Якщо взяти відомості про озимий посів зернових за 1858 р. та яровий за 1859 р., то на 1 десятину висівали: жита озимого – 6 четвериків, пшениці озимої, арнаутки, гірки і ячменю – по 7, вівса – 1 четверть, проса – 1 четверик, одержуючи жита озимого, гірки, проса – по 3 копи, пшениці озимої, арнаутки, ячменю – по 4, вівса – 5 кіп**. Поселенці розводили різноманітну худобу. Так, у 1860 р. мешканці Богоявленська мали 200 коней, 2500 голів рогатої худоби, 600 грубошерстих овець, 1050 свиней, 70 кіз (всього 4420) [9].

Земля знаходилася в общинному користуванні. Спочатку кількість землі, якою користувалися мешканці Богоявленська, не була обмежена. Але у 1795 р. землеміром Полозовим було проведено розмежування землі, під час якого кращі ділянки були захоплені поміщиком Неранжичем і мешканцями Миколаєва [10]. Для поселенців була встановлена державна норма – 15 десятин землі на ревізьку душу [11], але в 1812 р. виявилося, що Богоявленську за кількістю ревізьких душ не вистачало до державної норми 4770 десятин землі [12], а у 1827 р. – вже 8875 десятин (на 1076 ревізьких душ припадало тільки 7265 десятин) [13]. Іноді поселенців підтримувало Чорноморське адміралтейське начальство, яке, наприклад, у 1847 р. клопоталось "про добавку землі з числа суміжних з с. Богоявленськом казенних земель". Після тривалого листування цьому селу Указом правительствуючого Сенату у квітні 1852 р. було наділено 2832 десятини землі, але і після цього на одну ревізьку душу припадало трохи більше чотирьох десятин. У 1856 р. поселенці купили за 6600 крб. у дружини віце-адмірала Дмитрієва 246 десятин землі, однак у наступному році російське товариство пароплавства і торгівлі відібрало у них цю землю, повернувши їм гроші [14].

Залежачи від Морського відомства, мешканці села повинні були виконувати різні роботи на його користь. Так, за розпорядженням оберштер-крігс-комісара і кавалера М.Л.Фалєєва один день на тиждень вони ходили на казенні роботи: орали, сіяли, боронували, заготовляли сіно для волів, працювали в садах і на городах біля Богоявленська і Миколаєва. Адміралтейські поселенці також працювали на підприємствах Морського відомства теслярами, ковалями, чорноробами. Ніяких податків вони спочатку не сплачували [15]. Однак з 1794 р. богоявленські поселенці, замість виконання робіт на користь Морського відомства, повинні були платити оброк по 4 крб. у рік із кожної душі чоловічої статі. Оброчні гроші надходили до інтендантської експедиції Чорноморського адміралтейського правління двічі на рік – у січні і липні. На ці гроші для виконання адміралтейських робіт брали вільнонайманих, а поселенці залишалися у селах і займалися, в основному, землеробством та тваринництвом. Якщо вмирала людина чоловічої статі, але ще числилася за останньою ревізією як жива, то сім'я повинна була платити за неї оброчні гроші. В разі неможливості це зробити сільська община повинна була взяти тягар на себе [16].

Поселенцям для вільного в'їзду в різні міста з метою заробітків та інших потреб давали спеціальні пропускні білети, причому "тільки надійним людям, які без сумніву можуть повернутися на попереднє місце проживання", за найменші провинності мешканці адміралтейських сіл підлягали тілесному покаранню [17].

Морському відомству було невигідно, щоб на його підприємствах працювали вільнонайману, а не адміралтейські поселенці – більш дешева робоча сила.

Тому, згідно з "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" від 3 лютого 1812 р., богоявленці були звільнені від плати оброчних грошей і направлені працювати на суконну фабрику, а з 1818 р. – і на парусну фаб-

* Четверть = 8 четверикам. Місткість четверті зерна жита складала близько 8 пудів.

** Копа хліба в Україні складалася із 60 снопів.

рику, які знаходилися в їхньому селі. До робіт на фабриках залучалися працездатні чоловіки від 12 до 60 років, а після їх закриття у 1835 р. поселенців перевели на інші підприємства Морського відомства. Виконували мешканці села, в основному, рядові роботи, тобто працювали чорноробами, змінюючись по черзі. До праці жителі Богоявленська залучались таким чином: "У кожному адміралтейському селищі здатних до робіт поселян розділити на три частини, один поступав на роботу, а двоє, що залишалися в селі, займались обробітком власної ріллі, приготуванням всього потрібного для власного їх утримання".

Робота була поставлена так, що кожна група змушена була відробити на підприємствах Морського відомства 12 місяців протягом трьох років. Платили їм за цю тяжку працю при портах по 9 крб. в місяць. З 1854 р., в зв'язку з заміною паперових грошей на срібло, вони стали одержувати по 2 крб. 70 коп. на місяць. На богоявленських казенних фабриках заробляли ще менше, тоді як директор цих фабрик мав платню 2 тис. крб. на рік. Гроші на оплату праці поселян відпускалися із Головного казначейства Чорноморського інтендантства [18].

Від робіт на користь Адміралтейства були звільнені жінки, а також церковні та сільські старости і писарі з сім'ями. Нездатних виконувати адміралтейські роботи через каліцтво або хвороби направляли на легкі роботи. Переходити адміралтейським поселянам до 60 років у купецький або інший стан було заборонено. За найменші провинності поселян карали фізично, штрафували [19].

Життя поселенців проходило за суворими регламентаціями з боку Чорноморського адміралтейства, яке вважало їх своїми кріпаками і навіть шлюби влаштовувало за своїм розсудом. Наприклад, поселянки не мали права виходити заміж за кріпосних, які належали поміщикам. Поділ господарства дозволявся тільки батькові з синами, які вже мали свої сім'ї, або брату з братом. Неодруженим синам це робити не дозволялося. В карних і цивільних справах поселенці були підпорядковані судовим установам Морського відомства, причому розгляд цивільних судових справ знаходився в компетенції доглядачів та сільських старостів. Якщо хтось із поселенців захотів би побудувати собі будинок, він змушений був звернутися спочатку до сільського старости, який інформував про це офіцера-доглядача. Остаточно це питання вирішував управитель Чорноморськими адміралтейськими поселеннями. Поселенці мали будуватися тільки на планових місцях і за планом (будинки повинні були бути одного розміру – в довжину 30, а в ширину – 15 сажнів), а не так, як кому забагнеться. За невиконання цього розпорядження (воно було надіслане доглядачам і сільським старостам у 1818 р. для керівництва) поселенцям загрожувало суворе покарання. Місце для будівництва будинку давалося тільки тим, хто мав свою сім'ю і не жив з батьками. Після досягнення 60-річного віку мешканці адміралтейських сіл звільнялися від будь-яких робіт на користь Морського відомства, їм дозволялося виходити із своєї общини. Такі поселенці передавали права на поземельні ділянки і будинки, які їм належали, своїм нащадкам або іншим поселенцям, але не стороннім особам, бо вся земля поселенців розглядалася як власність Адміралтейства, що тільки знаходилась у тимчасовому користуванні мешканців адміралтейських сіл [20].

Бурхливий розвиток капіталізму в Україні в першій половині XIX ст. все більше і більше, незважаючи на суворі регламентації життя поселенців з боку Морського відомства, втягував Богоявленськ, як і інші адміралтейські села, у ринкові зв'язки. Так, в 1860 р., крім поселенців, які займалися торгівлею, в Богоявленську було: 3 шевця, 5 пічників, 1 столяр, 1 купець 3-ї гільдії, 2 селянина – торговці 4-го розряду [21].

Згідно з відомостями дореволюційного дослідника Шмідта, в адміралтейському селі Богоявленську у 1858 р. було: дворів – 570, млинів – 61, церков – 1, сільських магазинів – 1, бакалійних крамниць – 9, заїжджих дворів – 1 [22].

У Богоявленську з 1852 р. відбувалися ярмарки. Торгівля велася, головним чином, хлібом та худобою. Оборот ярмарків був досить великим. Так, у 1859 р. було привезено на ярмарку товарів на суму 11800 крб., а продано – на 5670 крб. Ярмарки в Богоявленську проводилися двічі на рік: перша – в день Вознесіння Господня, а друга – в день Різдва Пресвятої Богородиці – 8 вересня [23].

Розвиток капіталізму привів до глибокої диференціації поселян. Наприклад, у мешканця Богоявленська Ф.Романова в 1838 р. було 15 голів рогатої худоби і 200 овець, він посіяв більше 13 четвертей хліба, тоді як у цьому населено-

му пункті в 1838 р. зовсім не сіяли 11, не мали овець, коней, рогатої худоби – 5 господарств. Богоявленський поселянин Іван Дубинка у 1847 р. посіяв: 8 четвертей жита, 3 четверті озимої пшениці, 2 четверті арнаутки, 1 четверть 4 четверика гірки, 2 четверті ячменю, 1 четверть 4 четверика вівса, тоді як на той час по 1 четверті і менше четверті посіяли жита 165 господарств із 409. На 1 січня 1847 р. поселянин Макар Дубинка мав 8 коней і 12 голів рогатої худоби, тоді як на той час зовсім не мали рогатої худоби 50 господарств із 409 [24].

Тяжке економічне становище більшості поселян доповнювалось відсутністю кваліфікованої медичної допомоги, що призводило до високої смертності серед мешканців Богоявленська, особливо серед дітей. Так, у 1861 р. в селі проживало 4911 осіб, вмерло – 67 (із них – 38 дітей віком до 5 років) [25].

Стан народної освіти теж був не кращим. У 1861 р. (перед скасуванням залежності адміралтейських поселян від Морського відомства) при приходській церкві в Богоявленську не було школи [26].

Об'єктивні закони розвитку країни, розклад феодально-кріпосного ладу поставили царизм перед необхідністю заміни примусової праці адміралтейських поселян вільнонайманою. 14 липня 1861 р. "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" була скасована залежність Чорноморських адміралтейських поселенців від Морського відомства. Їм було надано право зараховуватися в міські або сільські стани на підставі загальних законів, колишні поселенці повинні були платити казні і земству податки та відбувати повинності. Самі ж адміралтейські поселення (в тому числі і Богоявленськ) були перетворені в пригороди і підпорядковувалися Миколаївському військовому губернатору. Земля, яка належала адміралтейським селам, була залишена за пригородами. Ділянки зайняті під будинки, подвір'я, городи, сади поселян були передані їм в повну власність з правом передачі і відчуження стороннім особам. Польові землі, які знаходилися в общинному володінні поселян, були залишені за ними при тому самому порядку володіння, але якщо з часом приміські обивателі захотіли б розділити ці землі між собою на ділянки, то це їм не заборонялось [27].

Таким чином, незважаючи на своєрідність життя адміралтейських поселян і гальмуючу роль феодальних регламентацій, вони не залишались осторонь загальноісторичних процесів, характерних для Російської імперії першої половини XIX ст. Як і кріпосне право, так і залежність мешканців адміралтейських сіл від Морського відомства була ліквідована в силу об'єктивно діючих економічних законів.

Література

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 2; спр. 29, арк. 2; Духнич В.О. Становище Чорноморських адміралтейських поселенців // Наук. записки Станіславського педінституту. – К., 1957. – Вип. 2. – С. 55; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Составил генерального штаба подполковник А.Шмидт. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С. 368.
2. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 2.
3. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 106, арк. 96; оп. 2, спр. 41, арк. 22; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. VI. – Херсонский уезд. – Приложение. – С. 173; Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIII. – № 5. – С. 288-289, 292-293.
4. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 19, арк. 137-139.
5. Ibid., арк. 50, 65, 71-72.
6. Ibid., ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 79-80; ф. 246, оп. 2, спр. 50, арк. 8.
7. Ibid., ф. 243, оп. 1 спр. 101, арк. 8; спр. 136, арк. 46-47.
8. Ibid., спр. 75, арк. 2; спр. 102, арк. 1; спр. 136, арк. 8,18; ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 6; спр. 35, арк. 2-28; спр. 36, арк. 20-21; спр. 64, арк. 1; спр. 122, арк. 1-3, 5, 7-14, 40, 54, 60-62; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений // Морской сборник. – СПб., 1860. – Т. XLVI. – № 4. – С. 512; Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 65-66.
9. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3170, арк. 59; ф. 246, оп. 2, спр. 107, арк. 3-4; спр. 114, арк. 18-19.
10. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 117, арк. 4.
11. Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 525, арк. 13.
12. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 504.
13. ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 95, арк. 165-166.
14. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 506-508.
15. Иванов П. Вказ. праця. – С. 294.
16. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 49-50, 90-91; Иванов П. Вказ. праця. – С. 294-295.
17. ДАМО, ф. 243, оп. 1, спр. 136, арк. 8, 33-34, 87-88, 90-91.
18. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 11-12; спр. 16, арк. 4-7; спр. 29, арк. 3, 15-16, 24; спр. 41, арк. 25-28; ф. 242, оп. 1, спр. 4, арк. 17; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 498; Бакланова И.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 17.
19. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 21; оп. 3, спр. 1, арк. 35-36, 176-177; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 513.
20. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 74, арк. 1-3; спр. 86, арк. 1; Современное обозрение. Корреспонденция из портов // Морской сборник. – СПб., 1863. – Т. LXVIII. – № 9. – С. 38; Охтенский пригород.Часть неофициальная // Морской сборник. – СПб., 1861. – Т. LIII. – № 5. – С. 210, 222; Иванов П. Вказ. праця. – С. 295.
21. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 114, арк. 22-25.
22. Шмидт А. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 370.
23. Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 248, спр. 1584 за 1859 р., арк. 57, 60; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений. – С. 522.
24. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 33, арк. 15-22, 29-32, 35-37, 39-40, 47-48; спр. 77, арк. 8-43.
25. Ibid., спр. 123, арк. 5-7, 58-59.
26. Ibid., оп. 3, спр. 15, арк. 1.
27. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – СПб., 1863, 1861. – № 37245. – С. 169-170.

Надійшла до редколегії 29.07.2002 р.